

## EXPEDICE NAG HAMMÁDÍ III (1977-78)

Petr Pokorný

---

### Předběžná zpráva a zhodnocení

Expedice Nag Hammádí zkoumaly soustavně oblast, která se stala nalezištěm nejvýznamnějších raně křesťanských písemných dokumentů poválečné doby. Je to oblast v okolí města Nag Hammádí v provincii Kena v Horním Egyptě. Expedice pracovaly v mezinárodních týmech pod záštitou Komise UNESCO pro vydávání textů z Nag Hammádí. Organizačně je zajišťoval Ústav pro antiku a křesťanství v Claremontu (USA). Expedice zjišťovaly okolnosti nálezů, přesná naleziště zmiňovaných památek, jejich původ, způsob uchování a jejich sociální i kulturní kontext, bez něhož nelze podat jejich přesvědčivý výklad. Z povahy těchto úkolů vyplynuly hlavní pracovní oblasti obou předchozích expedic (I - 1975; II - 1976-77), které se pro závěrečnou expedici rozrostly na čtyři.

#### 1.

První pracovní oblast se týkala přímo gnostických textů z Nag Hammádí. Bylo o nich již mnoho napsáno, ale jejich souborné zhodnocení je dosud nesplněným úkolem. Jsou to nejobsáhlejší a nejstarší gnostické spisy sepsané gnostiky samými, nepočítáme-li tzv. hermetické traktáty. Před objevením textů z Nag Hammádí byla gnóze jako nábožensko-filozofický

proud pozdní antiky známa převážně z referátů církevních otců, kteří byli jejími odpůrci. Texty z Nag Hammádí potvrdily, že jejich referáty byly v podstatě správné, ale současně přinesly i nové doklady mimokřesťanské i křesťanské-gnóze. Nejznámějšími jsou dnes Tomášovo evangelium (NHC II,2), závažné pro studium synoptických logií, Evangelium pravdy (NHC I,3 + XII,2), významné pro studium počátků christologie, a apokalypsy z NHC V. Tyto traktáty byly publikovány již dříve. Sluší však upozornit ještě alespoň na některé protižidovské výklady Starého zákona, jako je Druhý traktát Velkého Seta (NHC VII,2), na hermetické spisy z NHC VI a na liturgické Tři Setovy stély (NHC VII,5). Celkem bylo objeveno dvanáct kodexů, které se koncem čtyřicátých let postupně dostávaly na trh a koncem padesátých let byly po složitých jednáních soustředěny v Koptském muzeu ve Staré Káhiře. Nejdříve byly publikovány části dnešního kodexu č. 1, který se dostal do Jungova ústavu v Curychu.

První souhrnný popis textů z Nag Hammádí podal Jean Doresse (*Les livres secrets des Gnostiques d'Égypte*, Paris 1958, angl. verze 1960). Teprve roku 1964 došlo k dohodě o jednotném označení textů (šifra NHC, římskou číslicí číslo kodexu, sloupec, řádek, při odkazech na celé traktáty je za římskou číslicí pořadové číslo traktátu v rámci kodexu). Tradiční rozdělení na třináct kodexů zůstalo zachováno, i když se zjistilo, že listy označované jako XIII. kodex mohly původně patřit k některému z ostatních dvanácti svazků. Roku 1960 došlo k dohodě s UNESCO o vydání celého souboru, ale praceschopnou mezinárodní komisi se podařilo ustavit až roku 1970. Jejím ředitelem se stal profesor J. M. Robinson z Claremontu, novozákonník, známý svou knihou *A New Quest of the Historical Jesus* (London 1959, německy 1960, 1967<sup>2</sup>). Dva ze tří vydavatelských projektů komise byly ukončeny roku 1977. Vyšel poslední svazek faksimilové edice a vyšel souborný anglický překlad v jednom svazku. Německou verzi připravuje koptologický tým v NDR pod vedením profesora H.-M. Schenkeho. Třetí část projektu - kritické komentované vydání - je

zatím v počátcích. Vyšlo jen Evangelium Egyptanů (NHC III,2 = IV,2).

Texty z Nag Hammádí jsou dochovány v koptštině, většinou v sahidském dialektu. Jde však zřejmě o překlady z řečtiny. V některých případech známe i řecké předlohy. Části Tomášova evangelia byly známy již od roku 1897 a 1904 z papyrů nalezených v Oxyrhynchu (č. 1 a 655). Nikdo však nevěděl, o jaký spis tu běží. NHC V,6 je dokonce neumělým překladem části Platónovy Ústavy. Nález takové gnostické knihovny, opisované ve 4. a na začátku 5. století, znamenal pro biblisty a religionisty nový úkol. Neměli-li být odkázáni na práci koptologů, kteří jsou obvykle zaměřeni na egyptologii nebo jen na církevní dějiny, museli někteří novozákonníci studovat koptštinu se zvláštním zaměřením na texty z Nag Hammádí. Tato práce byla v poslední etapě koordinována jmenovanou komisí.

K pracovním úkolům komise UNESCO patří nejen odborné filologické zpracování samotných textů, ale samozřejmě i zkoumání jejich původu a okolností jejich nálezů. Místo nálezů a nálezce zjistil již roku 1950 J. Doresse. Kodexy našel ve velkém džbánu Muhammad Alí el-Sammán Chalífa pod vápencovými útesy pohoří Džebel el-Táریف u vesnice Hamra Dúm nedaleko Nag Hammádí. Donesl je spolu se svým bratrem domů, do vesnice Qasr, která stojí zhruba na místě městečka nazývaného v ptolemaiovské a římské době Chenoboskion. Muhammad Alí objevil záhadné rukopisy na podzim roku 1945, ale dlouho s nimi nic nedělal. Uložil je doma a do Hamra Dúm se nevrátil, protože jeho rodina se tehdy stíhala krevní mstou s jedním tamějším klanem. Za obět jí padli otcové obou rodin. Obě první expedice upřesnily místo nálezů. Byla to přirozená dutina u paty pohoří, nikoli prázdný hrob, jak se tvrdilo dříve. Třetí expedice pak rekonstruovala jeho další historii. Muhammadova matka (nikoli on sám) spálila jeden kodex a později předala celý nález jednookému bezzemkovi Bahídz Alímu z Qasru. Ten se spojil se starožitníkem z Kény a spolu cestov-

vali do Káhiry, kde rukopisy prodali. I jejich další historii se podařilo zjistit a J. M. Robinson ji sepsal v katalogu výstavy kodexů z Nag Hammádí v USA (Claremont 1977). Druhé expedici se podařilo získat i víko džbánu, v němž byly kodexy uchovány. Byl to kolorovaný byzantský talíř z pálené hlíny. Džbán samotný nálezcí rozbili.

Závažnější byl průzkum okolí naleziště s ohledem na údaje obsažené v textech samotných. Ve vápencové stěně Džebel el-Táریفu jsou v bezprostřední blízkosti naleziště četné jeskyně. První expedice jich zkatalogizovala 150. Některé z nich sloužily jako knižecí hrobky koncem Staré Říše a v byzantské době byly navštěvovány křesťanskými poustevníky a řeholníky (koptské nápisy v jeskyni TB). - Další závažnou okolností je existence Pachomiových klášterů v blízkém okolí naleziště. U městečka Faw Qibli (8,7 km od naleziště) se zachovaly trosky velké baziliky, zbudované u ústředního kláštera první řehole, kterou založil Pachomios (+ mezi 346 a 348). Ještě blíže je třetí Pachomiov klášter v Qasru (= Chenoboskion, proto se také mluvilo o textech z Chenoboskia - vzdálenost 5,3 km). V Chenoboskiu se Pachomios také připravoval ke své životní práci pod vedením eremity Palamóna. Jméno Chenoboskion se vyskytuje v kartonáži vazby NHC I. Soupis klášterního dobytka, který se dochoval v kartonáži NHC VII pořídil patrně řeholník, jenž dodal také kůži na vazbu. Závažná je i skutečnost, že ve Výkladu o Osmém a Devátém z NHC VI (6), 61,19-20 čteme o chrámu v Diospoli. Diospolis Megalé byl v řecké a římské době Luxor, ležící asi 60 km jižněji, ale Diospolis Mikra bylo dnešní Híw, ležící naproti Faw a Qasru na druhém břehu Nilu. - Třetí expedice posílila tyto náznaky souvislosti nálezem talíře ze stejné dílny, z níž pochází talíř, jímž byl přiklopen džbán s nálezem. Tento druhý talíř byl vykopán 21.1.1978 uvnitř zdi Pachomiovy baziliky ve Faw.

To všechno téměř vylučuje dřívější výklad okolností, za nichž byly kodexy uschovány ve skalách. Předpokládalo se, že po milánském ediktu a po odsouzení doketismu i ariánství

koncilem v Nikáji roku 325, kdy církevní ortodoxie nabyla i vnější moc, uschovala knihy skupina gnostiků, prchající do Núbie nebo do Súdánu. Dnes vidíme, že texty byly svázány a zčásti i opsány v koptském klášteře a do úkrytu uloženy křesťanskými řeholníky. V koptské církvi byly zřejmě živé nejen asketické, ale i gnostické a synkretistické prvky, které se nedostaly do její věrouky, odmítající nejen Origénovy platonizující tendence, ale i výslovný monofyzitismus Eutykhův. Ovlivnily však život klášterních komunit jak antoniovského, tak i pachomiovského typu. Byly pravděpodobně podhoubím, které živilo monofyzitismus koptské církve, jež roku 451 odmítla výrok chalkedonského koncilu o jednotě i nezaměnitelnosti Kristova božství a lidství.

## 2.

Dosavadní zjištění, která umožňují činit tyto předběžné závěry, byla po ukončení druhé expedice doplněna o poznatek, který spoluurčil pracovní náplň expedice Nag Hammádí III. Rozhovory s místními obyvateli bylo zjištěno, že nedaleko naleziště gnostické knihovny byly později nalezeny jiné staré papyry. Průzkum pozůstalosti káhirského starožitníka, jemuž byly papyry prodány (pořizoval si fotografie důležitějších starožitností) prozradily, že běží o Bodmerovy papyry, které na sebe po svém vydání v letech 1956-1961 upoutaly pozornost biblistů. Vnějšně byl tento zájem vyvolán skutečností, že běží o nejstarší souvislé rukopisy Nového zákona. Papyrus Bodmer II (= p<sup>66</sup> jednotné nomenklatury novozákonních rukopisů) obsahuje téměř celé Janovo evangelium, papyry Bodmer XIV a XV (= p<sup>75</sup>) obsahují větší části Lukášova a Janova evangelia. Oba celky byly paleograficky datovány do konce druhého století. Jsou tedy o dvě století starší, než nejvýznamnější majuskulní pergamenové kodexy B (vatikánský) a alef (sinajský) a o několik desetiletí starší než papyry Chester-Beattyho (p<sup>45</sup>, p<sup>46</sup>). K Bodmerově kolekci novozákonních rukopisů, pocházejících zřejmě ze stejného zdroje, patří i papyrus Bodmer VII a VIII, obsahující

epištolu Judovu a obě epištoly Petrovy (p<sup>72</sup>) spolu s žalmem 33 a 34 a s jedenáctou ódou Šalomounovou, nikoli však papyrus Bodmer XVII s částmi Skutků a epištol ze sedmého století (p<sup>74</sup>).

p<sup>66</sup> a p<sup>75</sup> jsou svým textovým typem blízké vatikánskému kodexu (B) a skupině, kterou F. J. A. Hort nazval "neutrální". Ukázalo se tedy, že "neutrální" či "egyptský" text není výsledkem recenze, organizované dle Hieronyma Hesychiem, jenž byl dle Eusebia biskupem v Egyptě. Naznačovaly to již Chester-Beattyho papýry. Bodmerovy papýry ukázaly, že egyptský text byl běžný již v druhém století. Protože však p<sup>75</sup> je ve své střední části blízký i tzv. západnímu textu, nelze jej prohlásit za nejstarší a jediný spolehlivý. Spíše docházíme k závěru, že závažné odchylky jsou v novozákonním textu velmi staré, vzniklé v době, kdy tato literatura neměla ještě kanonickou autoritu klasiků.

Pokud jde o vnější podobu novozákonních rukopisů, jsou Bodmerovy papýry dokladem toho, že kodex se proti svitku prosadil již v druhém století a byl snad již od samého počátku jedinou formou křesťanských písemností.

Nález Bodmerových papýrů ve vzdálenosti několika málo kilometrů od místa, kde byly uloženy NHC, nelze vyložit jinak, než že oba soubory patřily k jedné klášterní knihovně. Okolnosti a dobu nálezů Bodmerových papýrů (teprve rok 1955) byly osvětleny rozhovory s nálezcem Abd el-Ghaffárem.

Nápadná podoba písma p<sup>66</sup> a některých částí NHC VI svědčí k domněnce, že oba soubory byly nejen společně uchovávány, ale zčásti i opsány ve stejném klášteře. Ukázalo se tak, že průzkum nejstarších klášterů, které byly v okolí nalezišť, má přímý dosah pro interpretaci obou rukopisných souborů.

### 3.

Zmínili jsme se o tom, že v kartonáži NHC I je zmínka o Chenoboskiu. Dnešní koptský klášter svatého Palamóna se-

verně od Qasru je však pozdější. Jednotlivé kameny ze zdiva původního kláštera jsme však našli v Qasru u veřejí některých domů, v roubení studny i ve stěnách některých chlévů. Na archeologické sondy v Qasru nebyly ale finanční prostředky. První Pachomiův klášter v Tabennisi nelze vůbec lokalizovat. Nemohl však být daleko od ústředního kláštera ve Fáv Qiblí, když dle starého Pachomiova životopisu (vita Pachomii 88) otec Theodóros přicházel k Pachomiovi každý den po práci, Pachomios totiž do Fáv přesídlil a vybudoval tam největší a centrální klášter své řehole (MEGALÉ MONÉ PABAU LEGOMENÉ - Φ 78), do něhož přicházeli i řečtí řeholníci z Alexandrie (Φ 15).

Ve Fáv otevřely expedice Nag Hammadí celkem 18 archeologických výkopů na místě baziliky, kterou dosud připomínají mohutné žulové sloupy, zbořené většinou až zemětřesením v minulém století. Rozměry základů této pětিলodní baziliky zjistila třetí expedice: byl to obdélník 75x42 metrů. Je to tedy největší známá egyptská církevní stavba staré doby. Není však totožná s bazilikou, která patřila k původnímu Pachomiovu velkému klášteře. Vznikla asi o 150 let později a byla zbořena dle pozdějších pramenů po půl tisícileté existenci al-Hakímem (1171-1250). Je však pravděpodobné, že byla opuštěna již v devátém století, kdy se koptské kláštery musely opevňovat, aby odolaly útokům z pouště. Tehdy mohla být klášterní knihovna uschována v různých skryších v Džebel el-Tárif.

Pod podlahou velké baziliky, dlážděné vápencovými dlaždicemi, byla nalezena podlaha z pálených cihel s podstavci pro sloupy. To byla patrně původní bazilika Pachomiova. Podlaha je pod podlahou byzantské baziliky a nad staršími římskými strukturami, k nimž patřily i keramické roury, sloužící možná jako vodovod, a přetáté základy velké baziliky.

Obraz ortodoxního Pachomia, Athanasiova přítele, kontrastuje s nálezem gnostické knihovny z jeho kláštera. Rozsáhlá zástavba v blízkosti starého kulturního střediska nám

však umožňuje udělat si představu o tom, jak Pachomiova řehole byla spíš programem, který určoval úběžný bod proudění, v němž se mísily různé kulturní a duchovní vlivy, odrážející se i v životopise Pachomiově (první verze =  $\Phi$  vznikla dle A.-J. Festugiéra již koncem 4. století). Pachomiovi mniši četli Origena, přestože jej Pachomios číst zakázal ( $\Phi$  = 31;  $\Pi$  56). Ne všichni cizí kněží pochopili Pachomiovy pokyny ( $\Phi$  95), Pachomios sám někdy rozvíjel spekulace o jednotlivých písmenech bible a jejich mystickém významu ( $\Phi$  99 - srv. NHC X, 25, 1 - 41, 1 - traktát Marsanés) a časte čtete, že Pachomios musel utajovat své extatické vize. J. M. Robinson (The Nag Hammadi Library, 18n) se domnívá, že zmínka o Pachomiových diskusích s filozofem z Panopole ( $\Phi$  82) je odrazem rozhovorů, vedených prvními řeholníky s gnostickými učiteli. "Silvánovy nauky" (NHC VII, 4), jediný negnostický křesťanský spis z NHC, obsahují tradice připisované později také poustevníku Antonioví. Průzkum koptských klášterů a vykopávky ve Fáv přispěly k osvětlení vztahů mezi dějinami koptské církve, gnozí ve 4. - 9. století, a dějinami novozákonního textu. Vykopávky v oblasti koptských klášterů v provincii Kena budou pokračovat i po skončení projektu Nag Hammadí.

#### 4.

Zajímavé byly i vedlejší výsledky Nag Hammadí III. Průzkum jeskyní v Džebel el-Táریف, zejména T8, T66, T73 a T104, přinesl průřez egyptskými dějinami od předhistorické doby přes dobu, kdy některé jeskyně sloužily jako knížecí hroby za vlády Pjopeje II. na konci staré říše, přes údobí Ptolemajovců, kdy byly v T66 napsány řádky ke cti Serápido-  
vě, přes období, kdy T8 byla patrně doupětem lva (silná vrstva zvířecích kostí), až k období koptských eremitů a na závěr k chvílím, kdy v jejich okolí byly uloženy biblické a gnostické texty. Jejich nové dějiny začínají před více než sto lety, kdy V. Stuart popisuje interiér a publikuje hieroglyfické nápisy dnešní T66 a T63, z nichž mnohé byly

v tomto posledním úseku dějin zničeny.

Nemalým vedlejším užitekem expedice bylo pro nás poznání života ve Fáv Qiblí a v okolních vesnicích, který se v mnoha ohledech od biblických dob nezměnil (vaření, chov dobytka, obdělávání polí, stavba obydlí, cestování, sociální vztahy), poznání života koptské církve i poznatky z fenomenologie náboženství (náboženská témata v současném lidovém umění mósli-mů).

Cennou zkušeností byly i návštěvy některých památek z faraonské doby, návštěva Koptského muzea (expozice NHC) a proslulé synagogy ve Staré Káhiře.

Iniciátorem a vedoucím expedice byl profesor James M. Robinson, zplnomocněnec UNESCO pro vydávání textů z Nag Hammadí, vedoucím archeologem byl prof. Bastiaan van Elderen, průzkum jeskyní T66, T73 a T104 vedl dr. Labíb Habaší (EAR). Vedle archeologů pracovali v dvanáctičlenné expedici biblisté obeznámení s koptštinou, papyrolog, antropolog a tlumočnick.

Edice textů a bibliografické přehledy:

ad 1.

Nag Hammadi Codices. The Facsimile Edition, I-XII, Leiden 1972-1977 (faksimile)

J. M. Robinson (General Editor), The Nag Hammadi Library in English, San Francisco + Toronto 1977 (angl. překlad)  
The Coptic Gnostic Library, Leiden 1975nn (text, překlad, komentář)

D. M. Scholer, Nag Hammadi Bibliography 1948-1969, Leiden 1971, doplňováno každoročně v časopise Novum Testamentum, Leiden (bibliografie)

ad 2.

V. Martin, Papyrus Bodmer II, Évangile de Jean, chap. 1-14, Cologny-Genève 1956 (text)

M. Testuz, Papyrus Bodmer VII-IX, Cologny-Genève 1959 (text)  
V. Martin - R. Kasser, Papyrus Bodmer XIV-XV, Cologny-Genève 1961 (text)

B. M. Metzger, Recent Developments in the Textual Criticism of the New Testament, naposledy v: týž, Historical and Literary Studies, Leiden 1968, 145-162 (přehled s bibliografií)

ad 3.

The Life of Pachomius (vita prima graeca), transl. A. N. Athanassakis, introd. B. A. Pearson, Missoula 1975 (text a překlad)

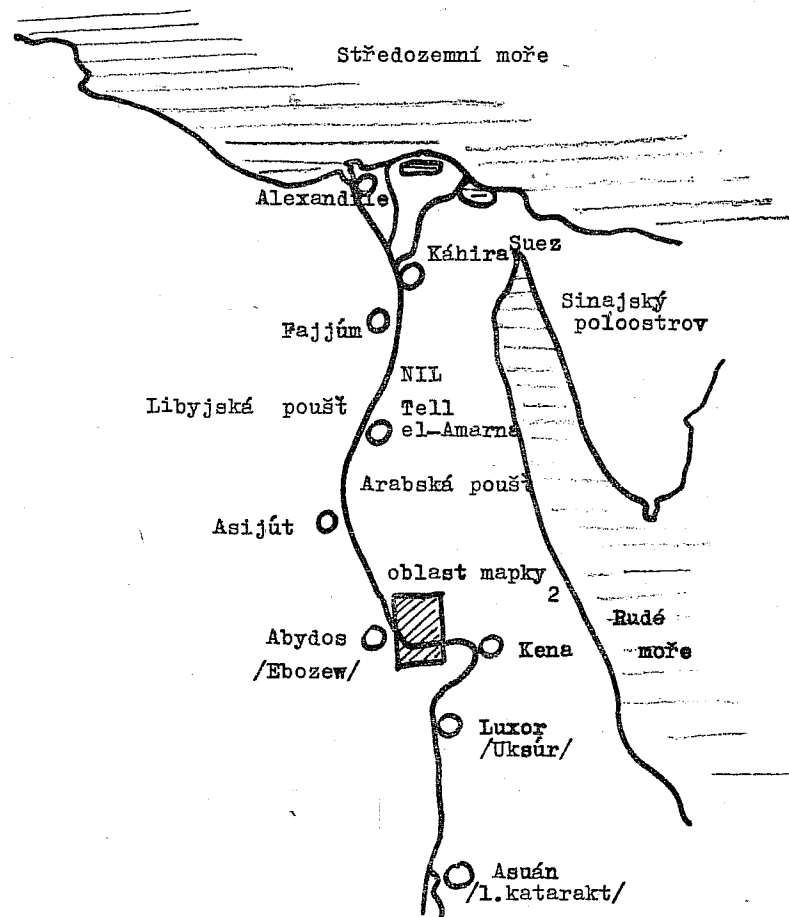
C. Andresen, Einführung in die christliche Archäologie, Berlin 1974 (= Göttingen 1971), str. 29 (bibliografie)

C. C. Walters, Monastic Archeology in Egypt, Warminster 1974 (základní monografie s bibliografií)

ad 4.

V. Stuart, Nile Gleanings, London 1879, kap. XXXI. (popis hrobů v jeskyních u Qasru)

Nag Hammádí III - mapka 1



Nag Hammádí III - mapka 2

